

ПОЦІЛУНОК МИРУ: ПРОБЛЕМА ЛІТУРГІКИ ЧИ ЕКЛЕЗИОЛОГІЇ?

Василь Рудейко

Поцілунок у біблійній традиції відігравав надзвичайно важливу роль і, в принципі, мало відрізнявся від нашого традиційного сприйняття поцілунку.¹ Зокрема, якщо говорити про поцілунок у контексті вітання (бо Святе Письмо знає і пристрасні поцілунки закоханих, а також поцілунки вшанування рабом частин одягу чи тіла господаря), то, як і в нас колись, основним його значенням було передавання певного досвіду родинності і близькості. Його вважали звичним жестом привітання між членами родини при зустрічі (Лк.15:20) чи розлуці (Діян.20:37), а також для виявлення тісних приятельських стосунків (своєрідне запрошення у сім'ю: Лк.7:45). Поцілунок могли супроводжувати обійми (бажання показати єдність, спорідненість), покладення руки або голови на плече (символ повної довіри до того, кого вітаєш). Відмовити комусь у поцілунку при зустрічі могло означати і сприймалось також як певний жест дистанції до людини, недовіри, небажання бачити його серед своїх родичів.

Християнський поцілунок

Здається, саме у такому контексті передання досвіду родинних відносин поцілунок увійшов у літургійні чини християнських церков. У Святому Письмі Нового Завіту до особливого вітання

¹ Детально про поцілунок у Святому Письмі див. G. Stählin, φιλεω, καταφιλεω, φιλημα, G.Kittel (Hg.), Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament, Bd.IX, Stuttgart 1973, 116-144.

християнами один одного закликають святі первоапостоли Петро і Павло в цілому 5 разів, використовуючи у своїх закликах два терміни «φιλημα αμιον»² та «φιλημα αγαπης»³. Всі ці уривки, як виглядає із їх співставлення, мають подібну структуру: після **настанови** до стійкості у правдивій проповіді Євангелія і застереженні від розбратів, які походять від того, що певні люди не люблять Господа Ісуса, апостоли закликають вірних вітати одне одного **поцілунком** – знаком єдності у любові Христовій і **молять** Господа про Його благодать для тих, які єднаються у любові. Таким чином святий поцілунок любові християн є знаком їх спорідненості у досвіді Євангелія Христа та досвіді Його любові. Поцілунок миру, іншими словами, є свідченням участі у Христовому Євангелії та Його любові. Правдоподібно, ці євангельські принципи й визначили його місце у літургійних обрядах церкви: його поміщали наприкінці Літургії Слова і на початку Літургії Благодарення.

Безумовність поцілунку миру, або поцілунок як поцілунок

Хоча Святе Письмо Нового Завіту не передає нам повного опису жодного християнського богослужіння, можемо ствердити, що поцілунок миру віддавна був частиною християнської літургії, принаймні єхаристійної, і був певним чином «прив'язаний» до Літургії Слова. Можна сказати навіть, що він був одночасно останнім елементом Літургії Слова і першим елементом Літургії Благодарення, як це видно із Апології св. Юстина (+150) [I. 65, пор.67]: *«Завершуючи молитви, ми вітаємо один одного поцілунком. А відтак предстоятелєві братів приносять хліб і чашу води з вином.»*⁴ Для Тертуліана (+220/240) літургійний поцілунок миру, здається, надавав сенсу літургійній молитві взагалі. Він звинувачує тих, які під видом посту ухиляються від *«поцілунку миру, яким звичайно*

² 1 Сол 5,25-28; 1 Кор 16,19-24; 2 Кор 13,11-13; Рим 16,15-17.

³ 1 Петр 5,13-14.

⁴ Ранні Отці Церкви: Антологія / ред. Марія Горяча (Витоки християнства, 1: Джерела, 1), Львів 2015, 377-378.

закінчуються благочестиві. ... зібрання. Але коли ж ... краще виявляти любов до братів наших, як не тоді, коли вони приходять разом з нами і навіть за нас молитися Богу? Молитва недосконала, якщо не супроводжується поцілунком миру. ... Яке ж це благочестя, коли ми повертаємось додому не в мирі з усім світом?».⁵ Із тексту не зовсім зрозуміло, чи має Тертуліан на увазі всі спільнотні богослужіння, чи говорить лише про євхаристійне, але ясно те, що суттю християнського богослужіння для нього було єднання у молитві, наслідком якого мав бути мир з усім світом, який виявлявся у літургійному знакові – поцілунку миру.⁶ У подібному біблійному сенсі трактує поцілунок як знак «передання благодаті та дар миру» Кипріан Карфагенський у своєму листі про хрещення немовлят: «Бог не дивиться ні на особу, ні на вік, будучи Отцем так само для всіх щодо придбання Небесної благодаті. А що немовля в перші дні після свого народження може бути, за твоїми словами, нечистим, так що навіть кожен з нас боїться цілувати його, то ми не вважаємо, щоб це мало служити перепорою до дарування йому Небесної благодаті. В Писанні сказано: «Все... чисте для чистих» (Тит 1:15), і ніхто з нас не має гордувати тим, що благоволив створити Господь. Хоча немовля від народження буває ще неприглядним, однак не настільки, щоб хтось мав боятися поцілувати його при переданні благодаті і даруванні миру, тим більше, що, цілуючи немовля, кожен з нас за своєю вірою має уявляти ще недавнє діло рук Божих, які певним чином ми цілуємо на людині, щойно сформованій, коли обіймаємо те, що творив Бог».⁷ Тобто поцілунок трактувався отцями не лише як вияв єдності і любові, але також і як передаюча божественну благодать

⁵ Тертуліан, Про молитву, XIV. Критичне видання див. Tertullian: De baptismo, De oratione/Von der Taufe, Vom Gebet. D. Schleyer. (Übers.) (Fontes Christiani, 76.) Turnhout: Brepols, 2006.

⁶ Поцілунок миру не у всіх християнських традиціях зарезервований лише євхаристійному богослужінню. У традиції східносирійської церкви його теж звершують на богослужіннях добового кола. Див. А. J. MASLEAN, M.A., East Syrian Daily Offices, LONDON 1894, xiii-xvi. J. Mateos, *Lelya – Sapra. Essai d'interprétation des matines chaldéennes*, Edizioni Orientalia Christiana, Roma 1959, 81.

⁷ Кипріан Картагенський послання 58 (до Фіда про хрещення дітей) // <https://www.newadvent.org/fathers/050658.htm> (30.06.2020)/

запорука їх, необхідна для звершення благодарення взагалі. Зауважмо, що ті отці, які розуміли життя християнина цілісно, не розділяючи його на **sacrum** (в храмі) та **profanum** (всюди решта), виходили із принципової довіри до вірних. Вони вірили самі у можливість життя у святості і в можливість освячення реальних життєвих традицій святістю Христа, що замешкав у них через хрещення. Без того вони не бачили сенсу молитовних зібрань та всього, що там відбувалось. Так, треба було постійно нагадувати вірним про те, що їх життя має виходити із свідомості життя у Христі, але при цьому видно дуже велику довіру до того, що вони можуть реально (у нашому випадку через реальний поцілунок, подібний до того, який вони практикують у родині) літургісати таїнство христової любові.

Тут хочу лише зауважити, якраз той факт, що поцілунок миру у найраніших християнських літургійних джерелах передує обрядові принесення дарів на престол, вказує на те, що цей мир не є миром престолу як наслідок жертви Христа, але якраз навпаки – передумова можливості принесення жертви. Без миру, який походить із Христа, що живе в нас через хрещення і спонукає нас до тривання у мирі з Ним і зі світом (примирення світу і Бога у кожному християнині), жодне приношення не є можливим!

Побоювання і занепад, або поцілунок як не поцілунок

Поряд із заохоченням до поцілунку миру у писаннях ранніх християнських письменників проглядається також і побоювання щодо справжності цього літургійного жесту у церкві взагалі, а відтак і необхідності його практикування. Вже Атенагор (бл. 166 г.) наголошував на тому, що до поцілунку миру треба ставитись із надзвичайною серйозністю, бо, *«якщо у ньому буде хоч найменший домішок скверни, то ми позбавимось життя вічного»*.⁸ Оріген (поч. III ст.) повчав, що поцілунок миру *«має бути святим,*

⁸ Атенагор, Прохання за християн, 32 // <https://www.newadvent.org/fathers/0205.htm> (30.06.2020)

ціломудренним і чистим».⁹ Климент Александрійський (кін. II ст.) взагалі засуджує практику поцілунку миру як згубну для справжніх християн: «Любов же ця полягає не в поцілунку миру, а в прихильності. Деякі ж свій поцілунок миру з такою безсоромністю в церковних зібраннях дають і приймають, що викликають шум і сум'яття, самої любові в серці зовсім і не маючи. І ця обставина дає підставу вважати, що така розпущена практика поцілунку миру стається з сороміцькими і нечестивими цілями, тоді як вона мала б мати **тайнственне** значення. Апостол називає його святим (Рим. 15, 16). ... Засвідчим про свою душевну прихильність до ближніх поцілунком миру скромним і при устах стулених; таке цілування особливе і відповідає скромним манерам. ... Для нас тепер, відповідно, стає ясным, що християнська любов полягає зовсім не у поцілунках миру. Вона є любов'ю Божественною (1 Йо. 4, 7). Але ця любов Бога, каже Йоан, полягає в тому, щоб ми зберігали заповіді Його; а заповіді Його не тяжкі (1 Йо. 5, 3)».¹⁰ Така спірітуалізація всього природнього в житті християнина, відкинення можливості справжності поведження в церковних зібраннях, трактування їх як чогось особливого, відмінного від щоденного, спровокувала своєрідну недовіру до самого церковного зібрання, необхідність його якось регулювати, встановлювати «схеми» унеможливлення «невідповідної» (з огляду на реакцію присутніх) поведінки у церкві. Церква визнала, що люди, які через поцілунок мали б являти знак взаємопрощення і взаємодовіри у Христі, насправді неспроможні робити це природньо, так як вони це роблять вдома зі своїми рідними, тому виникла необхідність робити це «символічно» - розділила храм вірних навпіл, щоб чоловіки вітали чоловіків, а жінки – жінок.

⁹ Ориген, Коментар на Послання до Римлян 10, 33.

¹⁰ Климентій Олександрійський, Педагог, 3. O.Stählin (Hg.), Clemens von Alexandrien, Paedagogus, Berlin 1972.

«Символічний поцілунок» розділеної спільноти

Першим «літургійним текстом», у якому передано обряд поцілунку миру, правдоподібно, є одне із церковних правил «Апостольське Передання», пов'язане з іменем св.Іполита Римського (+250). Там поцілунок миру згадується у контексті єпископського рукоположення та хрещення.¹¹ Відповідно до описаних чинів, поцілунок миру відбувався, як і у попередніх описах, перед принесенням хліба і вина на євхаристію. При хрещенні він супроводжувався словами «Господь з тобою» єпископа та відповіддю «І з духом твоїм» хрещеника. Церковний уклад життя, описаного в «Апостольському Переданні», передбачав чітке розділення між охрещеними та неохрещеними. Останнім забороняли брати участь у поцілунку миру, оскільки вважали його ще «не святим». Також цікаво, що тут вже відбувся літургійний розділ всередині церкви на чоловіків та жінок, вони обмінювались поцілунком миру окремо: «чоловіки з чоловіками, жінки з жінками, але чоловіки хай не вітають жінок» (18).

Щось подібного можна побачити і у найближчому до сучасної візантійської літургії древньому документі антиохійського походження «Апостольських Постанов» 11 (прибл.380): «Після (читань, ектеній і відпусту всіх, хто не може брати участь у благодаренні – В.Р.) диякон хай мовить: **воньмім**, а єпископ хай вітає церкву і каже: **мир Божий з усіма вами**, а народ хай відповідає: **і з духом твоїм**. Диякон хай скаже всім: *цілуйте один одного святим поцілунком. І хай цілують клирики єпископа, народ - чоловіки чоловіків, жінки жінок, а діти хай стануть при амвоні, а при них хай стоїть інший диякон, щоб вони не чинили безпорядку, інші ж диякони хай обходять і дивляться за чоловіками і жінками, щоб не було якого шуму і щоб ніхто не хитався, не шепотів, не дрімав. Диякони ж хай стоять при дверях чоловіків, і піддиякони – при дверях жінок, щоб під час возношення ніхто не виходив і щоб не відкривались двері,*

¹¹ Апостольське передання, 4: 18, 21. Критичне видання тексту див.: «Didache»: Zwölf-Apostel-Lehre. «Traditio Apostolica»: Apostolische Überlieferung / пер. і вид. G. Schöllgen. W. Geerlings [= Fontes Christiani, 1]. Freiburg 1991.

хоча й прийшов би хто з віруючих. А один піддиякон хай подає священикам омивання рук, - знак чистоти душ, посвячених Богу». ¹²

Коли читаєш ці рядки, просто вражає, наскільки величезною (оправдано чи лише завбачливо) є недовіра до людей, яких тут називають вірними. Таке враження, що церква заповнена людьми, за якими потрібен постійний нагляд, бо якщо лишень відвернешся, вони рознесуть все на частинки! В порівнянні з вірними, описаними в «Апостольських Постановах», наші люди зразок благоговійності і християнського виховання.

Звичайно, при такій еклезіології (хоча зовнішньо все могло б виглядати гарно і по чину) говорити про поцілунок миру просто неможливо. Миру, який передовсім базується на довір'ї і бажанні примиритися і простити, тут абсолютно не видно. Поцілунок миру тут не більше, ніж гарний обряд із далекого минулого, який мало має спільного із тими, хто його звершує! У розділеній таким чином спільноті вже немає місця апостольському **«вітайте один одного»**, бо завданням дияконів є якраз не допустити різні частини церкви одне до одного – клир до вірних, чоловіків до жінок, про дітей взагалі мова не ведеться. В еклезіології такого типу слова апостола *«Ви всі сини Божі через віру в Ісуса Христа. Бо всі ви, що в Христа охрестилися, в Христа одяглися. Нема ні юдея, ні грека, ні раба, ні вільного, нема ні чоловіка, ні жінки, але всі ви одно в Христі Ісусі»* (Гал.3:26-28) не мають жодної сили, бо тут якраз є виокремлений клир, є чоловіки, жінки і діти.

Дезінтеграція поцілунку миру у чині літургії

Відірваний від свого початкового богословського контексту та реальності звершення поцілунку миру все більше переміщав-

¹² Апостольські постанови 8: 11. Критичне видання: *Konstytucje apostolskie oraz Kanony Pamfilosa z apostolskiego synodu w Antiochii, Prawo kanoniczne św. Apostołów, Kary świętych Apostołów dla upadłych, Euchologion Serapiona*. S. Kalinkowski (przekład Konstytucji), A. Caba (przekład innych pism), A. Baron, H. Pietras SJ (układ i oprac.). Kraków: WAM, 2007, s. 1-295, seria: Synody i kolekcje praw 2.

ся в уділ клиру, узалежнюючись від нього (порядок передавання миру від клиру вірним), аж поки не втратив також свого фізичного місця у богослужінні. Вже в першому відомому нам тексті літургії візантійського обряду (євхологійон Барберіні 336) поцілунок миру змінив первісне місце розташування. Його мали б звершувати після перенесення дарів на престіл і безпосередньо перед символом віри та анафорою. А в сучасних чинах літургії св.Василія Великого та св.Йоана Златоуста, починаючи від венеційських типових видань, змінено навіть обґрунтування поцілунку миру, яким дозволено обмінюватися лише клирикам: «Возлюбім один одного, щоб однодумно ісповідувати», тобто причиною поцілунку миру вже не є «примирення» між вірними, а однодумне «визнання віри». Перенесення обряду, своєю чергою, спричинило зникнення певних молитовних супроводів, які вже не вписувались в оновлене еклезіологічне та богословське бачення. До прикладу, згідно із деякими літургійними документами, поцілунок миру у візантійському обряді мала б супроводжувати наступна молитва: *«Господи Ісусе Христе Боже наш, любові творче і благ подателю, дай нам, рабам Твоїм, любити один одного так, як Ти возлюбив нас, щоб єдиною любов'ю з'єдинені, Тобі молились і Тобі хвалу возсилали і причастились святих і пречистих Твоїх Тайнств. Бо Ти єси Любов наша і Тобі славу возсилаєм з безначальним Отцем Твоїм і пресвятим благим і животворящим Твоїм Духом нині і повсякчас, і на віки віків. Амінь»*,¹³ і насправді її, як тайну архиерейську молитву, все ще можна було побачити в останньому греко-католицькому Архиєратиконі Александра Бачинського з 1886 року,¹⁴ але й тут вона зникла внаслідок т.зв. «римської» реформи літургійних книг – спробі уніфікування

¹³ На основі молитви про примирення ворогуючих Гоар, 706. Тафт Р. Великий вхід: история перенесения даров и других. преданафоральных чинов, Омск 2011, 466-468. Див. також, Архиєратикон Боярського, Львів 1632.

¹⁴ «Господи Ісусе Христе, любові творче і благ подателю, дай нам, рабам Твоїм, любити один одного так, як Ти возлюбив нас, щоб вірою і любов'ю однодумно, односущно і однодушно до Тебе, Бога, наближались і Тобі хвалу возсилали і причастились святих Твоїх Тайнств і удостоїлися Царства Твого і Тобі славу возсилали Отцю, і Сину, і Святому Духові нині і повсякчас, і на віки віків. Амінь». Божественная літургія святителем прислушающая, Львів 1886, 31. Див. також. Службеник святительский, Унів

згаданої традиції із панівною на той час традицією «синодального обряду».

Так само і у вірменській,¹⁵ коптійській¹⁶ та етіопській¹⁷ традиціях поцілунок миру було перенесено безпосередньо перед ана-

1740, 40. Див. В. Богач, Перший архиєратикон прямишівської єпархії // Богословія 71 (2010-2011), 81-94.

¹⁵ *«Священик, повернувшись до народу, говорить: Мир всім. Хор: Амінь, і духові твоєму. Диякон: Цілуйте один одного поцілунком святым, і ти з вас, хто не може причаститися цього божественного Таїнства, хай вийдуть за двері і помоляться (там). Хор: Христос серед нас явився і, будучи Богом всюдишущим, присутній нині тут залунав голос, звіддають мир, дана влада святого благовістя, церква об'єдналась, даровано вповні союз поцілунку, ворожнечу усунено, розлилась любов по всьому світу. Нині служителі Божі, возвисивши свій голос, однодумно воздайте хвалу єдиносущному Божеству, священнословами Якого є Серафими. Предстоячі, схилившись один до одного, кажуть: Христос посеред нас.»* Liturgie der katholischen Armenier, Tübingen 1845, 55-56.

¹⁶ *Після Символу і перед Анафорою: «Кріпкий вічний Боже, ти сотворив людину непорочною. Смерть, яка увійшла у світ через заздрість диявола, зруйнував еси через животворяще явління єдиного Сина Твого, Господа нашого Бога і Спасу Ісуса Христа. Ти сповнив землю небесним миром Твоїм, яким Тебе хори ангельські величають і мовлять: Слава во вишніх Богу і на землі мир в людях благовоління.*

Диякон: Моліться за мир досконалий для любові і чистого апостольського поцілунку. Вірні: Господи, помилуй! Священик: Співмірно з радістю Твоєю сповни серця наші миром Твоїм. Очисти нас від усякої скверни, усякої фальші, усякого нарікання, усякого підступного вчинку і від думок про зло, яке тягне за собою смерть. Удостой нас, Владико, щоб ми цілували один одного поцілунком святым, щоб ми, не піддаючись осужденню, причастились Твого безсмертного, небесного дару. Через Христа, Господа нашого, якому подобає велич, слава, честь і поклоніння з Тобою і з єдиносущним, життєдайним Святим Духом нині і повсякчас, і навіки. Диякон: Цілуйте один одного поцілунком святым. Вірні цілують один одного і співають богородичний піснестів.» S.Hanna, Koptische Liturgie des Heiligen Basilios und des Heiligen Gregorios mit Abend- und Morgenweihrauch, Köln 1990, 70-72.

¹⁷ *«Свящ: Господи і Боже мій, Закону Творче, миру і любові Подателю, відійми від мене всякий помисл злий, помсту, заздрість і всі похоті плоті, удостой мене буди причисленим до рабів Твоїх святих, які вгодили Тобі красою життя їх у дні миру і любові, бо Ти зійшов з небес і вчинив мир між небесними та земними, і зібрав усі народи Твої, щоб величали Тебе, бо Твоя є слава навіки. Амінь. Диякон: Встаньте до молитви. Вірні: Господи, помилуй. Свящ: Мир всім. Вірні: І духові твоєму. Свящ: «Молитва вітання» св.Василія: Кріпкий вічний Боже, ти сотворив людину непорочною. Смерть, яка увійшла у світ через заздрість диявола, зруйнував еси через животворяще явління єдиного Сина*

форою і прив'язано мирствування і обмін миром до благословення, яке походить від престолу, а не як передумову наближення до нього всієї церкви в особі предстоятеля. Як і у візантійській традиції, у вірменській також зникла молитва, що супроводжувала поцілунок миру.¹⁸

У маронітській та сиро-маланкарській літургійній традиції теж відбулося подібне перенесення, і священник від Дарів на пре-

Твого, Господа нашого Бога і Спаса Ісуса Христа. Ти сповнив землю небесним миром Твоїм, яким Тебе хори ангельські величають і мовлять: Слава во вишніх Богу і на землі мир, в людях благовоління. **Вірні:** Слава во вишніх Богу і на землі мир, в людях благовоління. **Свящ:** Господи, в милості Твоїй сповни серця наші і очисти всіх нас від усякої скверни, від усякої фальші, від бажання помсти і заздрощів і від всякого злодіяння, і від помислів злих, які огортають нас смертю. І удостой нас вітати один одного вітанням святим. **Диякон:** Моліться за досконалий мир і любов. Вітайте один одного вітанням святим. **Вірні:** Христе Боже наш, удостой нас вітати один одного вітанням святим. **Свящ:** І причаститись неосудно Твого святого, безсмертного і небесного дару через Ісуса Христа, Господа нашого, через Якого Тобі із Ним, і зі Святим Духом слава і влада нині і повсякчас і на віки віків. Амінь.» Liturgy Book of the Ethiopian Orthodox Tewahedo Church, Los Angeles 2002, 57-59.

¹⁸ *Вірменська версія Літургії св.Якова:* «Боже, Господи всього, Ти нас, недостойних, удостой у благому чоловіколюб'ї Твоєму, щоб, коли ми цілуватимемо один одного поцілунком божественної святості, очистились ми від усіх духовних і плотських провин і долучились до собору святих Твоїх благодаттю і милосердям і чоловіколюб'ям єдинородного Сина Твого і Спаса нашого Ісуса Христа, з яким Тобі і Святому Духові велич і слава належить нині і повсякчас ... **Вірні:** Амінь. **Свящ:** Мир з вами! **Вірні:** І з Духом Твоїм! **Диякон:** Привітайте один одного поцілунком святості! **Вірні:** Сподоби нас, Господи, Боже наш! G.Winkler, Die Jakobus-Liturgie in ihren Überlieferungssträngen: Edition des Cod. arm. 17 von Lyon, Übersetzung und Liturgievergleich, Roma: Pontificio Istituto orientale, 2013, 57-58.

Грузинська версія Літургії св. Якова: Боже і Господи всього, удостой нас, недостойних, часу цього, Чоловіколюбче, щоб очищені від усього осудження, ми долучились до взаємного святого поцілунку, поєднані твердістю любові, укріплені у святості знанням божества Твого через Господа, Бога і Спаса нашого Ісуса Христа, бо Ти еси Бог миру та любові і чоловіколюбче, і Тобі славу возсилаємо, Отцю і Сину, і Святому Духові нині і повсякчас, і на віки віків. Амінь. **Свящ:** Мир всім! **Вірні:** І духові Твоєму! **Диякон:** Цілуйте один одного любов'ю святості. Stéphane Verhelst, La Liturgie de Saint Jacques, Rétroversion grecque et commentaires // Liturgia ibero-graeca Sancti Iacobi, Editio – translatio – retroversio – commentarii, Jerusalem Theologisches Forum 17 (Aschendorff Verlag, Münster: 2011), 61-62.

столі передає мир вірним¹⁹, у молитвах все ще відчутне богослов'я поцілунку як передумови наближення до престолу: «Припадаємо до Тебе, Царю царів, Господи владик, і молимо Тебе, благаючи, споглянь милостиво на нас і удостой нас наблизитись до святого престолу Твого із чистотою серця і святістю душі і тіла. Прославляємо і хвалимо Тебе і єдинородного Сина Твого, як і Святого Твого Духа, нині і повсякчас, і навіки».²⁰

Найдальше у цій дезінтеграції літургійного чину відійшла римська церква. Там поцілунок миру змістили на місце після анафори, прив'язавши обмін миром не стільки навіть до престолу, як це сталося у вірмен, скільки до самої євхаристійної жертви. У Середньовіччі навіть спосіб обміну поцілунком тут «винайшли» цікавний – замість поцілунку між вірними їм давали цілувати пацифікалії (*pacificalia*) – дощечки із зображенням розп'яття.²¹

Всі ці дезінтеграційні практики з'явилися тільки від недовіри до церкви як родини Господньої, через лише «символічне» сприйняття нас як синів і доньок небесного Отця.

Оновлення еклезіології як *sanatio in radice* поцілунку миру

Відтак, виглядає, що проблема поцілунку миру є питанням не стільки літургії, скільки еклезіології. Літургія є лише віддзеркаленням (інколи застарілим і непроглядним) того, як церква себе усвідомлює. Неможливо відновити поцілунок миру, відновлюю-

¹⁹ Маронітська: *Священик цілує престол і торкається Дарів. При цьому він мовить: Мир тобі, престолу Божий; Мир Тайнам Святим, які на тобі звершаться; (при співслужінні: Мир вам, співбраття); Мир тобі, служителю Духа Святого! Диякон або один із прислужуючих, передає знак миру зібранню».* Qurbono: Die Eucharistiefeyer nach dem Ritus der syrisch-maronitischen Kirche von Antiochien, Collegium Orientale: Eichstätt 2018, 9-10.

²⁰ Die göttliche Liturgie (Qurbono) nach dem Ritus der Syro-malankarischen Katholischen Kirche, Collegium Orientale: Eichstätt 2018, 37.

²¹ Детальніше див. T.Richter, Paxtafeln und Pacificalia: Studien zu Form, Ikonographie und liturgischem Gebrauch, Weimar 2003.

чи лише певний обряд, який краще чи гірше (відповідно до його цілісності і богословської наочності) зберігся у тій чи іншій живій або історично-рукописній традиції. Оновлення поцілунку миру та й взагалі всього християнського богослужіння має відбуватись із осмислення відповідності літургії та еклезіології євангельській еклезіологічній моделі.

Літургійна історія та богослов'я може дати відповідь на питання «як?», але їй важко дати відповідь на питання «чому?». Відновлення поцілунку миру у різних його іпостасях – кивок голови, потиск руки, поцілунок у плече чи щоку – та з різноманіттям піснеспівів як євангельський ідеал буде можливим лише тоді, коли вірні Христові – клир і миряни – справді відчують необхідність висловити свою дійсність у якості знайомих (кивок голови), однодумців (потиск руки) чи членів однієї родини у Христі (поцілунок) з одним Отцем, якому у Дусі Святому поклонятися і благодарити вони сходяться на євхаристійне богослужіння чи одну з молитов добового кола.

Звичайно, літургійна практика чи краще її осмислення може підштовхнути церкву до самоосмислення і оздоровлення власної еклезіології. Лише за умови відкритості і бажання пізнати себе як синів і дочок Божих на молитві церкви (а відтак і поводитись потрібно як синам і дочкам Отця) є можливим оновлення поцілунку миру. Інакше це буде тільки ще одним дивним обрядом давнини, який звершується лише з поваги до неї, але має мало спільного із людьми, які його звершують.

Список бібліографічних довідок

- Архиератикон Боярського. Львів, 1632.
БОГАЧ, В.: Перший архиератикон прясівської єпархії. In: Богословія 71 (2010-2011), s. 81 – 94.
Божественная літургія святителем прислушающая. Львів, 1886.
HANNA, S.: *Koptische Liturgie des Heiligen Basilios und des Heiligen Gregorios mit Abend- und Morgenweihrauch*. Köln, 1990.
ГОРЯЧА, М. (ed.): Ранні Отці Церкви: Антологія (Витоки християнства, 1: Джерела, 1). Львів 2015.

**Поцілунок миру:
проблема літургії чи еклезіології?**

- «Didache»: *Zwölf-Apostel-Lehre*. «Traditio Apostolica»: Apostolische Überlieferung. пер. і вид. G. Schöllgen. W. Geerlings [= Fontes Christiani, 1]). Freiburg, 1991.
- Die göttliche Liturgie (Qurbono) nach dem Ritus der Syro-malankarischen Katholischen Kirche*. Eichstätt: Collegium Orientale, 2018.
- Konstytucje apostolskie oraz Kanony Pamfilosa z apostolskiego synodu w Antiochii, Prawo kanoniczne św. Apostołów, Kary świętych Apostołów dla upadłych, Euchologion Serapiona*. S. Kalinkowski (przekład Konstytucji), A. Caba (przekład innych pism), A. Baron, H. Pietras SJ (układ i oprac.). Kraków: WAM, 2007.
- Liturgie der katholischen Armenier*. Tübingen, 1845.
- Liturgy Book of the Ethiopian Orthodox Tewahedo Church*. Los Angeles, 2002.
- MACLEAN, A. J.: *East Syrian Daily Offices*. London, 1894.
- MATEOS, J.: *Lelya – Sapra. Essai d'interprétation des matines chaldéennes*. Roma: Edizioni Orientalia Christiana, 1959.
- Qurbono: Die Eucharistiefeier nach dem Ritus der syrisch-maronitischen Kirche von Antiochien*. Eichstätt: Collegium Orientale, 2018.
- RICHTER, T.: *Paxtafeln und Pacificalia: Studien zu Form, Ikonographie und liturgischem Gebrauch*. Weimar, 2003.
- Служебник святительский. Унів, 1740.
- STÄHLIN, O. (ed.): *Clemens von Alexandrien, Paedagogus*. Berlin, 1972.
- STÄHLIN, O.: $\varphi\lambda\epsilon\omega$, $\kappa\alpha\tau\alpha\varphi\lambda\epsilon\omega$, $\varphi\lambda\eta\mu\alpha$. In: KITTEL, G. (ed.): *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, Bd. IX, Stuttgart 1973, s. 116 – 144.
- ТАФТ, Р.: Великий вхід: історія перенесення дарови других. преданафоральних чинов. Омск, 2011.
- TERTULLIAN: *De baptismo, De oratione* (Fontes Christiani, 76.) Turnhout: Brepols, 2006.
- VERHELST, S.: *La Liturgie de Saint Jacques, Rétroversion grecque et commentaires // Liturgia ibero-graeca Sancti Iacobi, Editio – translatio – retroversio – commentarii*. (Jerusalem Theologisches Forum 17) Münster: Aschendorff Verlag, 2011.
- WINKLER, G.: *Die Jakobus-Liturgie in ihren Überlieferungssträngen: Edition des Cod. arm. 17 von Lyon, Übersetzung und Liturgievergleich*. Roma: Pontificio Istituto Orientale, 2013.